

Галина САБАТ,

доктор філологічних наук, професор кафедри романських мов та компаративістики Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (Україна, Дрогобич)
galiasb@rambler.ru

ПРОБЛЕМА ЇЖИ В ФАНТАСТИЧНОМУ РОМАНІ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА «СОНЯЧНА МАШИНА»

У статті розглянуто проблему їжі в «Сонячній машині» В. Винниченка, її ролі у житті людини загалом і в системі людського «рецептивного апарату» зокрема. Авторка відзначає, що винайдення Сонячної машини, яка подарувала людині сите життя, призвело до застою та бездуховності, анархії й хаосу, до здичавіння й виродження людини; висвітлює новаторський підхід автора «Сонячної машини» до зображення проблеми віктування, аналізує крізь призму естетики та поетики їжі образно-стильові особливості роману.

Ключові слова: Сонячна машина, образи-символи, віктування, сонячний хліб, сонце.

Лит. 2.

Halyna SABAT,

Doctor of Philological Sciences, Professor, Department of Romance languages and comparative Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University (Ukraine, Drohobych)
galiasb@rambler.ru

THE PROBLEM OF FOOD IN FANTASTIC NOVEL BY V.VYNNYCHENKO "THE SUN MACHINE"

The article deals with the problem of food in "The Sun Machine" by V.Vynnychenko. The author points out that the invention of the Sun machine, which gave man a well-fed life, also led to stagnation and a lack of spirituality, anarchy and chaos, man's degeneration and savagery. Image-stylistic peculiarities of the novel are analyzed through a prism of esthetics and poetics of food.

Key words: the Sun machine, symbolic images, sun bread, the sun.

Ref. 2.

Галина САБАТ,

доктор филологических наук, профессор кафедры романских языков и компаративистики Дрогобычского государственного педагогического университета имени Ивана Франко
(Украина, Дрогобыч) galiasb@rambler.ru

ПРОБЛЕМА ЕДЫ В ФАНТАСТИЧЕСКОМ РОМАНЕ ВЛАДИМИРА ВИННИЧЕНКО «СОЛНЕЧНАЯ МАШИНА»

В статье рассмотрено проблему еды в «Солнечной машине» В. Винниченка, ее роль в жизни человека вообще и в системе человеческого «рецептивного аппарата» в частности. Автор отмечает, что изобретение Солнечной машины, которая подарила человеку сытую жизнь, привело к застою и бездуховности, анархии и хаосу, к одичанию и вырождению человека; освещает новаторский подход автора «Солнечной машины» к изображению проблемы питания, анализирует сквозь призму эстетики и поэтики еды образно-стилистические особенности романа.

Ключевые слова: Солнечная машина, образы-символы, питание, солнечный хлеб, солнце.

Лит. 2.

Постановка проблеми. Авторка книги «Поетика густативів (на матеріалах української прози XIX ст.» Світлана Ковпик зазначає: «після принципового (хоча й не остаточного) звільнення всіх без виключення європейців від влади всюдисущого Абсолюту, переважна більшість європейців кінця XVIII і поч. XIX ст. почала настільки «демократизуватися», але перш за все «приземлятися», що питання й проблеми харчування (як основного джерела життєдайних сил і енергій) стали висуватися, якщо не на перше, то чи не найважливіше місце – як у житті, так і в усіх видах мистецтва, включаючи й художню літературу» [2, 7]. Спеціальний дослідницький інтерес викликає досі не лише не висвітлене достатньою мірою, а й зовсім не поставлене у винниченкознавстві проблемне питання: яку ж роль відіграють смакові образи в творчості В. Винниченка, котрий чи не вперше в українській літературі так глибоко трактував художнє значення функціональності їжі.

Мета статті полягає у виявленні ролі їжі в житті людини загалом і в системі людського «рецептивного апарату» зокрема на матеріалі твору В. Винниченка. Для реалізації зазначеної мети передбачається розв'язання наступних завдань: висвітлити новаторський підхід автора «Сонячної машини» до зображення проблеми віктування, проаналізувати крізь призму естетики та поетики їжі образно-стильові особливості роману.

Виклад основного матеріалу. Людство завжди мріяло про край, де можна було б жити на всьому готовому, де не потрібно докладати зусиль на здобуття засобів для існування, турбуватися про віктування. Тож не дивно, що в «Сонячній машині» В. Винниченка провідною стає також проблема харчування, через неї й розгортаються незвичайні події. Про-

блема ця категорично й прямолінійно поставлена вже на початку твору в розмові доктора Рудольфа Штора з кондуктором трамваю, який усвідомлює незаперечну істину: «Коли б чоловік мав що їсти, то хто ж би міг його вдержати на цій каторзі?» або «всі люди мусять працювати, щоб їсти» [1, 219].

На терези ставляться їжа і праця, які споконвіку залежні. А якщо домогтися того, щоб їжа була без праці, що тоді буде? На це питання кондуктор відповідає: «...добре тому лежати, у кого їсти є що» [1, 219]. А до чого призведе лежання – показує подальший розвиток подій.

Новий науковий винахід реалізує мрію про сите, забезпечене життя без праці й зусиль: «Сонячна машина дає змогу людині годуватись самою рослиною – травою, листям, сіном, соломою» [1, 227]. А утворюється ця їжа так: «Промінь сонця, проведений крізь геліоніт, уведений до тканини рослини, змішаний із енергією людини, перетворюється в цілком придатну до вжитку людського організму сонячну енергію» [1, 229].

Отже, В. Винниченко задовольняє потреби людини чудодійним методом: їжа з'являється завдяки сонячній енергії й людському поту. Але чи досягли люди щастя, створивши світ бездіяльних ледарів? На це питання письменник відповідає негативно. Людство стає суспільством споживання, всі інші функції відмирають, бо перестають бути необхідними. Винахідник Рудольф Штор, створюючи Сонячну машину, намагався звільнити людей від турбот і страждань, але, давши людям легке життя, він відібрав у них людську сутність. Якщо забрати в людини її здатність трудитися, то вона поступово й неминуче перетвориться у тварину. Прекрасний винахід – Сонячна машина, яка може повністю задовольнити потреби людини в продуктах, необхідних для харчування, стає знаряддям її неухильного й прогресуючого руйнування та нищення. Цей процес розкладу відбувається блискавично: «Через тиждень не знайдеться десятка людей, здатних до оборони й організації» [1, 408].

Так людина, отримавши можливість без праці вдовольняти свої фізіологічні потреби, перетворюється не тільки сама, але й перетворює навколишній світ у дикий стан. Навколо неї – запустіння, безлад, дискомфорт. Спинулося все, розтоптана мораль, відкинута наука: «Спинився великий, могутній організм. Мовчать віки збираного, любовно, саможертвовно здобуваного скарбу. Затихли голоси геніїв – стоять собі просто томи збитого, задрукованого паперу. Але коли б вони всі раптом повставали з домовини, то що б то допомгло? Нічого. Шматочок зеленої маси вбив усіх геніїв, усі гордоші. Святощі, храми, ризи, забобони, науку» [1, 446].

Людська індивідуальність, утративши здатність самовдосконалюватися, морально нівечиться. А руйнація духовного світу людини веде до катастрофи всього суспільства. Цей період спокою автор називає «лінивим, утихомиреним» [1, 420]. Ніхто нічого не робить: «З посмішкою цікавості проводжають його очі людей із позакладуваними в кишені руками» [1, 420]. Автор іронізує. Те, що в людей «позакладувані в кишені руки», неодноразово підкреслюється. Нагнітається синонімічний ряд, що підсилює даний стан: «поволеньки йдуть собі» [1, 420], «балакають із ним знехотя» [1, 420].

Сонячна машина спричиняє втрату руху, діяльності. Фрідріх Мертенс побачив у цьому катастрофу людства: «Що особливо страшне в усій цій блискавичній катастрофі – це знищення дії, руху, діяльності. Не втрата сили, влади, багатства, слави, все це – порох, дим. А втрата активності. Вся Німеччина, вся Європа ще рухається за інерцією, старим рухом, як колесо машини, в якого вже взято паси від джерела енергії» [1, 393].

Організатори й розповсюджувачі сонячного хліба уявляють собі, що новий спосіб життя принесе людині звільнення від праці та всезагальне людське щастя. Далекоглядний Мертенс висміює плани сонцеїстів: «Вони вбили найцінніше в людства – активність. Сонячна машина вбила мікроб інтересу. Але де нема мікробів інтересу, боротьби, там нема ніякого життя, і всякі плани є тільки інерція теоретичних функцій мозків» [1, 393].

Отже, у розвитку – зміст людського буття, бо застій веде до краху. Суспільство, яке зупинилось і застигло в стані самозаспокоєння, гине. Автор веде читача до такого висновку.

Споживання сонячної їжі призвело до нівеляції реальності часу й простору, які набувають характеру міфічної абстрактності.

Коли організація «Друзі Ладу» почала активно діяти, коли було висунуто програму дій і нагнано страху на жуйно-тваринний світ, коли спокій, тиша були порушені, то: «Ранок помалу, урочисто розсуває над рейхстагом завісу ночі... Завісу розсунує до самого неба, сіро-жовтого, недоброго, зловісного» [1, 485].

«Друзі Ладу» готують вибухово-грізний феєрверк знищення тих, хто не підкориться. Образ вітру передає загрозливість ситуації: «Грізна тиша. Зловісний виск вітру, шакалячий, самотній, зловтішний. Знає він, яка йому пожива буде, нетерпеливиться, ганяє між кучугурами кам'яниць, нишпорить, б'є хвостом по шибках, жадно скавулить» [1, 488].

Вітер стає активною дійовою особою: «Густу запону ночі громом розпанахує вибух. За ним другий, третій, четвертий. Вітер сказано, несамовито женеться, спішить, вищить» [1, 488].

У контексті подій, ситуацій образи-символи стають своєрідними знаками-концептами. Художній час і простір систематизує сюжетний розвиток, організовує художню цілісність. Часто хронотоп витримується в певній послідовності. Спочатку фіксуються часові координати: в основному вказується на відповідну фазу доби. Наприклад, «В кабінеті жовто-червоний присмерк». Далі описується те, що стає обов'язковим фундаментом кожної просторової картини, – це опис неба: «В небі синювато-фіалковою чіткою лінією боязко й ніжно закліпала рання зірка» [1, 239]. І завжди подається паралельний земний план. Цьому описові неба співзвучна невелика просторова площина, в якій «Потьмянів, припишк скляний блиск дерева й металу. Урочисто застигли й ритмічно цокають чергові апарати» [1, 239].

Далі описується подія, що, здебільшого, завершується такою ж небесно-земною фіксацією, і яка стає віддзеркаленням того, що трапилося. Цій часово-просторовій рамі відповідає прийняте паном президентом страшне рішення: знищити вченого і його унікальний винахід. Хронотоп цієї ситуації в художній системі Винниченка осмислений і текстово втілений оригінально, нетрадиційно: «В кабінеті сині присмерки, а за вікном у небі тривожно, поспішно трусяться зорі...» [1, 240]. Наведений приклад є яскравим підтвердження філософського і художнього принципу нероздільності часу і простору: у творі часова фіксація невід'ємна від просторових координат. Час ніби переходить у простір, і у своєму злитті вони створюють своєрідний фундамент для подальшого розвитку подій. Зокрема, період економічного розладу і конденсації темної стихії, спричинений діяльністю Сонячної машини, розпочинаються таким часово-просторовим описом: «Так, так, кінчається літо – парк увесь у жовтих і червоних плямах, як у хоробі жовтянці. Сизо-фіалкові куці кричущим квачем урізались у групки рівних густозаселених ялин. Небо не дуже, жовтяво-синювате, недокровне» [1, 390].

Така сама похмуро-сумна й картина зими: «А білі мухи монотонно, вперто, безупинно обсідають дахи, дерева, вулиці. Тиша взулася в білі пухнасті панчохи й уже навіть не рипне нічим уночі, не зашарудить. М'яко зсувається день у день, ніч – у день» [1, 500]. Письменник метафоризує картину, що робить її надзвичайно промовистою.

Але найперше в новій часовій ситуації автор репрезентує поведінку сонця – основного образу-символа, джерела життя: «Сонце зникло, тільки часом коли-не-коли боком, низом, винувато пройде над Берліном таке червоне, таке байдуже, холодне, заклопотане й зараз же ховається в синювато-попелясті хмари» [1, 500].

Відповідним є також авторське трактування іншого вагомого образу-символу – «вітер» у період зимової холоднечі «стає щораз суворіший, понуріший» [1, 500]. Яскраво втілений на цьому етапі образ мертвоти: «А білі мухи то спиняються то знову обсїдають заснулу землю і вкладаються в білий, чистий саван» [1, 501].

Яким постає образ людини в цьому зимовому, заціпеніло холодному савані? «В холодних кам'яних печерах, у пір'яних, пухових норах сонно плямкають істоти, що колись гордо звалися людьми» [1, 501]. Показана повна деградація суспільства: млявість, байдужість, сонний стан, а холодно-застигле оточення відповідає йому.

Але людина себе почуває людиною в русі, в роботі. Вона не може перебувати довго в сплячці. Зображення процесу пробудження, відродження насамперед починається з опису сонця, яке дає імпульс новому витку соціального розвитку: «Сонце вже не ходить понад самим краєм обрію, вже не гнеться винувато, кудись поспішаючи, не визирає сердитою червонопикою мачухою з-за хмарних горбів. Весело розпихаючи сиво-жовті кучугури, владно, ясно сідає на трон і робить свій об'їзд» [1, 501].

Вітер, що присутній у будь-якому епізоді твору, тут знову проявляє себе: «І вітер уже не ганяється дурним цуцням за роями білих мух. Грайливий, бурний, нетерплячий, розкудовчений гасає він поперед Великої Матері, розкидає її відозви на всі боки, сурмить у сурми: прокидайтеся!» [1, 501]. Вся земля перевтілюється: «саван жовкне, пухкішає, розповзається, роздирається – оголяється сонне тіло землі» [1, 502]. Так приходять весна. І через деякий час вже «Сонце щедро, поматеринському, повними жменями, цілими оберемками жбурляє свої віясті посмішки. Савану й сліду немає, чорні, масні латки затяглися зеленими їжачками» [1, 506].

Якщо колористика застиглого деградаційного періоду визначалася двома відтінками – чорної сажі та сірого серпанку, то тепер вона збагачується, поширюється усіма барвами спектру: «Сиві, червоні, жовті бруньки женуться одні за одними, репаються, розгортаються зеленими вушками» [1, 506]. Автор оптимістично дивиться в майбутнє та вірить у переможний поступ людства.

У творі В. Винниченка події передаються через функціонування архетипів (першообразів), найзначнішим із яких є сонце. Лейтмотив сонця у творі В. Винниченка отримує традиційне утопічне осмислення. Створену його уявою країну можна назвати країною Сонця. Саме воно годує громадян, оскільки машина, що забезпечує всіх їжею, може працювати тільки за умови наявності сонячних променів.

Сонце у творі Винниченка ототожнюється завжди з усім найдорожчим, найблагішим, наймилішим, найріднішим. Винниченко називає сонце «Великою Матір'ю» [1, 221], бо воно завжди лагідне, як мати: «сонце бризками розбивається об жовто-червоняве скло й гаряче, привітно гладить Максіві руки» [1, 367]. В описі сонця часто вживаються демінутивні форми як от: «снопик променів» [1, 260]. Усе живе схиляється перед ним, «любовно й побожно приймаючи його пекучу животворну ласку» [1, 220].

Про сонце завжди йдеться, як про мірило мудрості, щедрості, доброти, спокою, навіть деякої добро мудрої зверхності. Ось, наприклад: «Сонце палюче посміхається і до своїх прихильників, і до своїх противників, старе, таємно-мудре, благісно-байдуже й благісно-любовне» [1, 372].

Початковий етап обоженування світила спостерігаємо у поведінці доктора Рудольфа Штора, який «рано-ранесенько виходить у сад, [...] цілує траву, листя, [...] раптом простягає обидві руки до неба, до сонця, весь витягнеться, неначе збираючись летіти, і тихенько про себе сміється» [1, 213].

Сонце у творі поводить, як жива істота: «А сонце підводить свою владичну голову все вище та вище» [1, 300]. «Плями сонця поприлипали до стовбурів і солодко мружаться» [1, 221] або «цілує пекучо, благосно Велика Мати» [1, 221]. Коли над Рудольфом Штором нависла небезпека, сонце «з самого порога хапає доктора Рудольфа в пекучі обійми, цілує в чоло, у примружені повіки, розхристані груди» [1, 260], тобто поводить, як мати. Не випадково згодом з'являється це величне зіставлення: «Що ж злого може статися з дитиною Великої Матері?» [1, 260].

Поступово образ сонця стає невід'ємним від доктора Рудольфа. В описах його зовнішності так чи інакше виникають зіставлення з сонцем: «лице, шия, груди пашать сонцем» [1, 225], у нього «націловане сонцем лице» [1, 225].

Якщо герой чи героїня повністю проймаються сонцеїстичною ідеєю, то сонце ніби промениться, виявляє до них прихильність. Так, коли Труда стала активним пропагандистом Сонячної машини та провідним організатором навернення людей до праці, «Сонце косою золотою палицею вперлось їй у чорно-сині кучері і поблискує в бронзовому оці» [1, 528].

Якщо хтось із героїв прилучається до справи із сонячним хлібом, то сонце благословляє його. Коли Макс довідався про машину і став її популяризатором, сонце ніби переливається в нього. Перше емоційне єднання із сонцем засвідчено так: «Макс прожогом розчиняє вікна,

впускаючи гарячі, червоно-золоті промені сонця. Ставши боком до Шпіндлерів, він набирає жменями сонця і підносить їм. От що важне, от воно в його руках, от воно по підлозі, на деревах, на Мертенсах і на всьому, що під ним» [1, 284].

Практична єдність сонця і людини – творення сонячного хліба – зображена так: «Лице пашить вогнем, вкривається потом; краплі лоскітно котяться по носі й висках, спадаючи вниз у зелено-жовто-червону мішанину світла, в таємний, дивний процес сполучення з Великою Матір'ю» [1, 290]. Навіть коли герой уже не бере безпосередньої участі в процесі виготовлення їжі, він «лежить у шезлонгу й жмуриться на сонце» [1, 297].

Там, де з'являється сонце, картина стає колоритною, яскравою: «В ідальні на столі лежить тепла густо-жовта смуга сонця, розхлопавшись» об посуд і скло блискотливими пучечками [1, 285]. Сонце в таких картинах дієве, завжди з відтінком ошчасливлення: «А сонце ілюструє хапливі слова Макса цілком сумлінно: жене хвилю за хвилею, сипле вогнем, стріляє золотими стрілами, лоскоче, проймає передчуттям якоїсь незнанної радості» [1, 285]. І всі, хто стає причетним до Сонячної машини і сонячного хліба, «сонячно радіють» [1, 233].

Закінчення твору теж дуже символічне – омріяне людством щастя, перемогу сонцеїстів благословляє сонце: «Із-за будинків на сиво-молочні хмарини, на пухкі кучері землі тепло лягають рожево-золоті благословляючі пальці Великої Матері» [1, 610].

Архетип сонця стає узагальнюючою ідеєю у назві твору «Сонячна машина» і в присвяті книги: «Присвячую моїй сонячній Україні». Сонячна Україна в душі письменника – це осяяна надіями, сподіваннями, оповита веселковими мріями й ліричними. Тужливими спогадами рідна земля. Якщо переглянути «Щоденники» В. Винниченка за 1921-1925 роки – час написання роману – то не можна не зауважити, що запис практично кожного дня розпочинається з лексеми «сонце».

До рівня символу в романі піднімається також образ Сонячної машини.

Вражає, що образ Сонячної машини зазвичай доповнюється та супроводжується образом трупа. Вперше він виникає у такій красномовній картині: «От доктор Рудольф зупиняється біля величезного, на всю стіну скла гастрономічного магазину. З покірним тупим жахом висять униз головами темно-золотисті великі трупи риб із пороззявленими ротами. В тоненьких прозорих кишках лежить набите м'ясо трупів різних тварин: свиней, волів, коней, а часом і собак. Мертве тваринне м'ясо, червоне, з салом, виставлене великими купами просто так. Не в

кишках. І в людей, що зупиняються перед цим вікном, горлом проходить спазматичний рух ковтання. Страшенно їм смакують ці шматки тваринних трупів!» [1, 216-217].

Образ трупа покликаний увиразнити ідею благодійництва Сонячної машини і дискредитувати природні форми їжі. Щоб звеличити сонячний хліб, уся звична, м'ясна їжа зображується зневажливо, має презирливі визначення і назви. Так, на сніданок у Шпіндлерів була кава зі «шматками свинячої мертвеччини» [1, 285]. Постійно наголошується, що це трупи, щоб викликати відразу до традиційних страв і з гідністю подати нову їжу.

Натомість сонячний хліб поетизується, звеличується. Довкола нього створюється ореол чуда, виняткового дива. Говориться про його «надзвичайний смак», що це «щось неймовірне» [1, 288], що його хочеться «з'їсти цілий вагон» [1, 288] і від нього завжди «так ніжно, так солодко попахує» [1, 288]; «Нижний, сонячний, неземний дух парує з нього в нахилене гаряче лице» [1, 290].

Так само поетизується і насолода від споживання сонячного хліба: «Горлом прокочуються невтримні, ковтаючі спазми, по шлунку пролітає радісний голодний зойк, і весь шлунок, як на руках, підтягується вгору... По тілі проходить золотий п'яний дзвін. Дивно й моторошно: дзвенить усе тіло, дзвенить, як ударений серцем дзвін. У голові золотий вихровий гад – радісний, легкий, повний весняного бджоляного дзижчання» [1, 290].

Однак за таким звеличенням і поетизацією сонячного хліба прочитується виразна іронія, яка доповнюється викривальним сатиричним елементом, що містить у собі пересторогу: «Йому тепер хочеться забігти під кущі, кудись у найтемнішу нору, і там, славно гарчачи, жадно глутити цю ніжну, теплу, п'янючу масу» [1, 290]. Ось це тваринне виявляється відразу. Названі паралелі – звеличеного, позитивного й нищого, тваринного – будуть супроводжувати образ сонячного хліба до кінця роману.

Поступово паралельні образи-символи сонячного хліба і трупа з розвитком подій набувають провідного значення. Люди поділяються на сонцеїстів і трупістів. У тих, що харчуються сонячним хлібом, з'явиться синонімічний ряд їх найменувань: сонцеїсти, сини сонця, сонячний пролетаріат.

В. Винниченко в «Сонячній машині» яскраво змальовує процес негативного впливу Сонячної машини на людину. Сите життя звільняє людину від праці, створюючи тим самим передумови для зниження життєвості в кожного наступного покоління, що призведе до втрати ним моральних цінностей. Це яскраво виклала у сво-

ему передсмертному листі героїня твору Сузанна: «Що ви зробили з життям, Максє?! Невже тебе не охоплює жах?! Невже ви всі так страшно, божевільно позасліплювані, що не відчуваєте того неймовірного жахного страхіття, яке впало на людство з вашою Сонячною машиною?!» [1, 447].

Як бачимо, з утвердженням Сонячної машини починається «звіряче життя» [1, 482]. Людей, що віктуються сонячним хлібом, у творі названо «жуйною худобою» [1, 498], «оброслими шерстю тупими тваринами» [1, 481]. І, як підсумок розвитку даної проблеми, звучить у творі: «Ах, загине цивілізація, порозвалюються міста, людина повернеться в ліси й печери» [1, 439]. Макс робить висновок: «Правду каже батько: тільки страх і батіг робили цих звірів людьми» [1, 449].

Висновки. Отже, Сонячна машина, звільнивши людину від усякого примусу й обов'язків, не змогла духовно облагородити її. Анархічна свобода, дармоїдство довели людину до скотоподібного стану. Суспільство перетворилось на череду «жуйних тварин». Розвиток набрав зворотного характеру, який не можуть відвернути ні винахідник наукового «шедевра», ні приборчники вільного життя – інараківці. Унікальне досягнення науки – Сонячна машина – не дає бажаної користі людству. Сонячна їжа несе деградацію, здичавіння людині.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Винниченко В. К. Сонячна машина : Роман [Післямова Павла Федченка]. – К. : Дніпро, 1989. – 619 с.
2. Ковпик С. І. Поетика густативів (на матеріалі української прози XIX століття). – Кривий Ріг, 2014. – 179 с.

REFERENCES

1. Vynnychenko V. K. Soniachna mashyna : Roman [Pisliamova Pavla Fedchenka]. – K. : Dnipro, 1989. – 619 s.
2. Kovpik S. I. Poetyka hustatyviv (na materialy ukrainskoi prozy XIX stolittia). – Kryvyi Rih, 2014. – 179 s.